

Η ΕΝΔΥΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΚΡΗΤΙΚΩΝ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ (1211-1669)

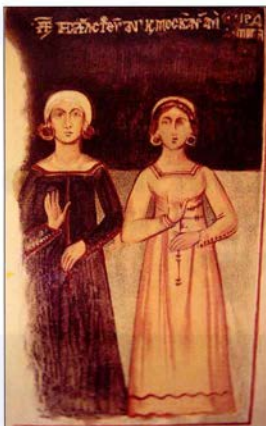
Αικατερίνη Κ. Μυλοποταριτάκη
Αρχαιολόγος
Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Κρήτης

Στον πρώτο αιώνα της Βενετοκρατίας, τον 13ο, οι συνεχείς επαναστάσεις των Κρητικών εναντίον των Βενετών εμπόδισαν τις πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις μεταξύ των δύο λαών. Στην περίοδο αυτή η κρητική ενδυμασία παρέμεινε βυζαντινή και, όπως συμπεραίνεται από τις αφιερωτικές παραστάσεις μελών, κατά κανόνα, της τοπικής αριστοκρατίας, δεν είχε επηρεαστεί από τη βενετική. Οι ανώτατες και ανώτερες τάξεις της βυζαντινής κοινωνίας, ιεραρχημένης και άκρως ταξικής, ήταν ανέκαθεν αρνητικές στις ενδυματολογικές καινοτομίες, επειδή έτσι ακυρώνονταν τα διακριτικά κοινωνικών τάξεων και αξιωμάτων, ενώ αντιμετώπιζαν με υπεροψία τους υπόλοιπους λαούς¹. Το αποτέλεσμα αυτής της θέσης ήταν να δημιουργηθεί και δεύτερο ρεύμα βυζαντινής μόδας, δεκτικό στις αλλαγές, στο οποίο εντάσσεται η ενδυμασία των υπόλοιπων τάξεων². Σε αυτό το συγκεκριμένο ενδυματολογικό καθεστώς, που ίσχυε και στη βυζαντινή Κρήτη, έκανε την εμφάνισή της η βενετική ενδυμασία, τον 13ο αιώνα, επηρεασμένη ήδη από τον 12ο αιώνα από τη γαλλική³, αλλά με βυζαντινές καταβολές⁴.

1. Νάος Παναγίας, Κρηστό Μεγαβέλλου Λασιθίου (14ος αι.). Αφιέρωτριες με βαρύτη φορεσιά.

2. Ναός Αγίου Αθανασίου.
Κεράκι Κισσάρου Χανίων
(1393). Οι αφιερώτριες
Αννα και Μοσχάνα φορούν
αμύγδαλινες ενδυμασίες.

3. Ναός Παναγίας,
Αγία Παρασκευή Αμαρίου
Ρεθύμνου (1516).
Η σύζυγος του ιερέα
Βαρούχα εικονίζεται
με αναγεννησιακού
τύπου φόρεμα.

Οι Βενετοί, όπως και οι Βυζαντινοί, απέδιδαν μεγάλη σπουδαιότητα στην ενδυμασία, όχι μόνον επειδή αγαπούσαν την πολυτέλεια αλλά και για λόγους πολιτικής⁵ και κοινωνικής σκοπιμότητας, προκαλώντας έτσι στο αποικιακό κράτος της Γαλινοτάτης σοβαρά δημοσιονομικά προβλήματα, τα οποία αντιμετωπίστηκαν με σειρά διαταγμάτων που εκδόθηκαν από το 1229 ως το 1476⁶. Με ένα από αυτά τα διατάγματα, που εκδόθηκε το 1339⁷ και αφορά σε όλες ανεξαιρέτως τις γυναίκες της Κρήτης, απαγορεύονται, επί ποινή 25 υπερπύρων, οι πολυτελείς και λιθοποικτικές ενδυμασίες και ο στολισμός των κομμώσεων με μαργαριτάρια, χρυσό και άργυρο. Απαγορεύεται επίσης, επί ποινή 25 υπερπύρων, η ραφή ανδρικών ενδυμάτων από υφάσματα βελούδων, εξάμπα (σαμ) και χρυσοϋφάντα, η διακόσμηση των επιρραμμάτων με κεντήματα, καθώς και η διακόσμηση με πολύτιμες πέτρες, χρυσό και άργυρο. Με το ίδιο διάταγμα απαγορεύεται στους άνδρες κάτω των τριάντα ετών, επί ποινή δέκα υπερπύρων, να έχουν στην κατοχή τους περισσότερες από δύο γούνες σκίουρου. Με άλλο διάταγμα, του 1394, η Βενετική Σύγκλητος αυξάνει τους δασμούς εισαγόμενων υφασμάτων στην Κρήτη, την Κέρκυρα, τη Ναύπακτο, τη Μεθώνη και την Κορώνη, από 10% σε 20%, με στόχο την τόνωση των βενετικών εισαγωγών⁸. Την αποτελεσματικότητα των μέτρων θέτουν σε αμφισβήτηση πληροφορίες από τα Αρχεία του συμβολαιογράφου Antonio Bresciano (1349-1387), που αναφέρονται σε «μαζικές εισαγωγές υφασμάτων» στον Χάνδακα, από την Ιταλία και τη Φλάνδρα μέσω Κωνσταντινούπολης⁹.

Παρ' όλα αυτά, η σητροτροφία, η λινοκαλλιέργεια αλλά και η υφαντουργία γνώρισαν ιδιαίτερη ανάπτυξη στην Κρήτη, διατηρήθηκαν μάλιστα σε αξιόλογα επίπεδα ως τα τέλη του 19ου αιώνα¹⁰, όπως άλλωστε και η φήμη των κρητικών κεντημάτων¹¹. Εντούτοις, τα εισαγόμενα υφάσματα είχαν, όπως φαίνεται, μεγάλη ζήτηση για λόγους κοινωνικής διάκρισης και προβολής.

Για τρεις ολόκληρους αιώνες μετά τη βενετική κατάκτηση οι περισσότερες από τις κρητικές αφιερώτριες απεικονίζονται σε διάφορες παραστάσεις με βαρύτιμη φορεσιά (εικ. 1), που αποτελείται από τέσσερα όμοια σε σχέδιο και χρώματα ενδύματα: α) Το χιτώνα ή επικαμίσιο ή υποκαμίσιο ή πακάμισο¹², ένδυμα ποδής, χειριδωτό ή αχειριδωτό, σε λευκό χρώμα¹³, το βέρινο των Βυζαντινών, χρώμα επίσημο και αρχοντικό. β) Το καμίσιο ή στιχάρδι, ένδυμα επίσης ποδής, χειριδωτό και πλατύ, εξεμπλωτό στην τραχηλία και στα μανίκια¹⁴, επίσης λευκό. γ) Τη «γρανάζα»¹⁵, στο ίδιο με τα προηγούμενα λευκό χρώμα, η οποία προερχόταν από το αυτοκρατορικό ενδυματολόγιο, με χαρακτηριστικά το μεγάλο πλάτος και μήκος στον κορμό και στα μανίκια. Τα μανίκια, που έφταναν ως το έδαφος, κατέληγαν σε μεγάλο άνοιγμα μέσα από το οποίο διακρίνονταν τα εξεμπλωτά μανίκια του καμσιού¹⁶. δ) Το μανδινό ή μανδίν, επενδύτης σε χρώμα κόκκινο με ημικυκλική ουρά¹⁷, ραμμένο συνήθως από βελούδο και με απώτερη καταγωγή τη ρωμαϊκή χλαμύδα, το paludamentum, που φορούσαν οι ρωμαίοι στρατιώτες και αυτοκράτορες¹⁸. Το μανδινό συναντάται, σε σπάνιες περιπτώσεις, και σε άλλα χρώματα, π.χ. θαλασ-

4. Νόσς Αγίου Γεωργίου.
Βόλκα Σπτείας Λοσθίου
(1518). Η σφαιρωτήρα φορεί
λευκό ένδυμα με φορδιά
πτυχητή φύστα.

5. Νόσς Αγίου Γεωργίου.
Βόλκα Σπτείας Λοσθίου
(1518). Η σφαιρωτήρα φορεί
δάρωμα ένδυμα
με σφαιρωτό κορμό
και φορδιά πτυχητή φύστα.

σί, στην παράσταση της Μάρθας στο ναό της Παναγίας στον Αλικαμνο Αποκορώνου, ή πράσινο, για παράδειγμα, στην Κύπρο, στο ναό της Παναγίας Φορβιώτισσας Ασίνου (14ος αι.)¹⁹, επίσης διακριτικό αξιώματος για τους Βυζαντινούς, αφού πράσινα ήταν τα υποδήματα, που εδικαίουτο να φορεί ο βυζαντινός Κάισαρος²⁰. Η «γρανάτζα», της οποίας η κρητική ονομασία δεν είναι γνωστή, καθώς και το μανδύον έφεραν επιρράμματα, την πορφύρα²¹ και τα ταβλία²², αντίστοιχα, δείγματα ευγενείας.

Η δυτική γυναικεία ενδυμασία κάνει την εμφάνισή της στην Κρήτη τον 14ο αιώνα. Στην παράσταση του ναού του Αγίου Αθανασίου στο Κεφάλι Κισάμου (1393) οι ενδυμασίες των δύο αφιερωτριών, της Άνας και της Μοσχάνας, είναι αμιγώς δυτικές (εικ. 2). Τα φορέματα των δύο νεαρών γυναικών, σε χρώματα βαθύ πράσινο και φωτεινή ώχρα αντίστοιχα, ταυτίζονται πιθανότατα με τη γαλλική *cotehardie*²³, που εμφανίζεται στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα²⁴. Ο όρος είναι σύνθετος από το ουσιαστικό *côte*, που σημαίνει πλευρά και προεξοχή (αλλά και την κότα, ένα επίσης δυτικό ένδυμα), και από το επίθετο *hardie*, που σημαίνει τολμηρή. Η *cotehardie* συνεπώς ήταν μια τολμηρή κότα, που υπογράμμιζε τις καμπύλες του γυναικείου σώματος, δηλαδή τους γοφούς και το στήθος. Όπως και τα ενδύματα των δύο γυναικών στο Κεφάλι έτσι και η *cotehardie* ήταν φόρεμα μονόκομμο, εφαιροστό, με μακρύ κομβωτό εμπρόσθιο άνοιγμα, με μανίκια εφαιροστά και κομβωτά ως τον αγκώνα και μεγάλο τετράγωνο άνοιγμα στο λαιμό²⁵. Πώς ονομαζόταν το συγκεκριμένο φόρεμα στην Κρήτη; Πιθανότατα με το

δυτικό όνομα «κότα», όρος που συναντάται συχνά σε κρητικά έγγραφα²⁶, αλλά και στην κρητική λογοτεχνία²⁷, ως συνώνυμο της βέστας²⁸. Την ενδυμασία της Άνας και της Μοσχάνας συναντούμε σε μικρογραφίες του 14ου αιώνα που αποδίδονται σε καλλιτέχνη από την περιοχή της Εμίλια ή της Ρωμάνια και βρίσκονται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ρώμης²⁹.

Η βασική διαφορά μεταξύ δυτικών και βυζαντινών ενδυμάτων, που προσθέτουν όγκο αλλά και μεγαλοπρέπεια στη μορφή, έγκειται στο ότι τα πρώτα εφαρμόζουν στο σώμα και αναδεικνύουν τις γραμμές του, δίνοντας συγχρόνως ελευθερία κινήσεων. Η δυτική μόδα απλοποιεί την ενδυμασία περιορίζοντας την σε ένα μόνο ορατό, εξωτερικό ένδυμα, γεγονός που θα επέφερε αλλαγές στο σχέδιο και τη διακόσμηση των εσωρούχων.

Τον 16ο αιώνα το δυτικό ένδυμα κυριαρχεί. Η γυναικα του ιερέα Βαρούχα στο ναό της Παναγίας στην Αγία Παρασκευή Αμαρίου (1516) φορεί ένα βαθυπρόσωπο μεσαίο φόρεμα με πολύ πλατιά ζώνη που ανεβαίνει στο στομάχι και μακριά φορδιά μανίκια που καταλήγουν σε στενή μανσέτα (εικ. 3), σχέδιο που εμφανίζεται στα τέλη του 15ου αιώνα και θεωρείται αναγεννησιακό³⁰. Η πλατιά υφασμάτινη ζώνη είναι γνωστή από παράσταση του παρεκκλησίου του Αγίου Μαρτίνου στον Άγιο Φραγκίσκο της Ασίζης, έργο του Simone Martini³¹.

Μεσαία ενδύματα φορούν και δύο γυναίκες της οικογένειας των Σαλαμών στην παράσταση του αρκοσολίου της Βόλκας Σπτείας (1518), η μία λευκά, με φορδιά πτυχητή φύστα (εικ. 4), χαρακτηριστικό των αρχών της Αναγέννησης

στην Ιταλία³² και τη Γερμανία³³, και η άλλη δί-
χρωμη, με μαύρο εφαρμυστό κορμό και φα-
διά, φουσκιωτή πλισαριστή φούστα σε χρώμα
ιώδες, με άνοιγμα μπροστά και τετραγώνω
άνοιγμα στο λαιμό, χαρακτηριστικά, επίσης, της
μόδας της Αναγέννησης³⁴ (εικ. 5). Οι φούστες
των φουσκιωτών πλισαριστών φορεμάτων στη-
ρίζονταν σε πλαίσια, προσαρμοσμένα στην
εσωτερική όψη του φορέματος, τα λεγόμενα
farthingales, που εμφανίστηκαν για πρώτη φορά
στην Ισπανία και την Πορτογαλία στο δεύτερο
μισό του 14ου αιώνα και από τα μέσα του 16ου
αιώνα διαδόθηκαν σε όλη την Ευρώπη³⁵.

Η βυζαντινή ανδρική ενδυμασία αποτελείται
από δύο ενδύματα, ένα εσωτερικό, το υποκαμί-
σιο³⁶, και ένα εξωτερικό, το καμίσιο ή στιχά-
ριο³⁷. Το υποκαμίσιο, εσωτερικό ένδυμα, πιο
φαρδύ και συχνά πιο μακρύ από το καμίσιο, εί-
ναι ραμμένο από λεπτότερο ύφασμα. Το καμί-
σιο, μακρύ επίσης και πλατύ, καλύπτει τις γραμ-
μές του σώματος και είναι ανοικτό από το υπο-
γάστριο ως τον ποδόγυρο, προφανώς για να δι-
ευκολύνεται το βάδισμα. Και τα δύο ενδύματα
είναι ποδηρή και χειριδωτά, κατασκευασμένα
από λεπτό ή χοντρό ύφασμα, ανάλογα με την
εποχή. Όσον αφορά στην ποιότητα του υφά-
σματος, αυτή εξαρτιόταν από την οικονομική
και κοινωνική κατάσταση του κατόχου³⁸.

Το υποκαμίσιο, για παράδειγμα, στους
πλούσιους και τους ευγενείς καταλήγει συνή-
θως σε ορατά εξεμπλωτά μονόκτια. Μερικές
φορές όμως δεν διακρίνεται καθόλου, όπως
στην παράσταση του ναού της Παναγίας στο
Καρύδι Αποκορώνου (13ος αι.), στην οποία ο
αφιερωτής φορεί ένα μεταξωτό γκριζογάλανο
καμίσιο με ρόδινα μεταλλικά φώτα. Πρόκειται,
ίσως, για το περίφημο βυζαντινό μεταξωτό, που
είχε διαφορετικά χρώματα στο στήμονι και το
υπόδι³⁹. Τη μέση του σφίγγει μια μαυρή ζώνη με
μεταλλική διακόσμηση και μακριά ελεύθερη
άκρη, ενώ στα πόδια του διακρίνονται κόκκινα
υποδήματα.

Εκτός από το μεταξωτό ένδυμα, που ήταν
χαρακτηριστικό των πλουσίων και των ευγενών,
η ζώνη ήταν επίσης συνδεδεμένη με τις αντε-
ρες βυζαντινές τάξεις και μάλιστα με αξιώματα,
εξ ου και η έκφραση «κρίπτειν της ζώνης», που
σημαίνει έκπτωση από αξίωμα⁴⁰. Τα κόκκινα υπο-
δήματα του αφιερωτή, που κατασκευάζονταν
από κόκκινο μαροκινό δέρμα, ήταν επίσης δείγ-
μα αριστοκρατικής τάξης⁴¹.

Στην παράσταση του νεαρού Χωνιάτη, στο
ναό του Χριστού στην Κρησό Μεραμβέλλου (αρ-
χές 14ου αι.), το λωρωτό υποκαμίσιο διακρίνε-
ται στους καρπούς των χεριών και μέσα από το
άνοιγμα του επίσης λωρωτού καμίσιου, που αρ-
χίζει και εδώ από το υπογάστριο⁴² (εικ. 6). Τα
λωρωτά, που ήταν είτε μεταξωτά είτε κατασκευ-
ασμένα από τρίχες κάστορος, ήταν φορέματα
ευγενών και ενδόξων προσώπων κατά τον Κου-
κουλέ⁴³. Ο ίδιος μάλιστα αναφέρει ένα ένδυμα
λωρωτό που φορούσαν οι Σεβαστοί και οι γιοι
τους και το οποίο ονομαζόταν *αυτοῦπιν* ή *αυ-
τουπίν*⁴⁴. Η Φραγκάκη ταυτίζει το *αυτοῦπιν* με
τις ενδυμασίες των αφιερωτών του ναού του Μι-

6. Νεός Χριστός.
Κρησό Μεραμβέλλου
Λαοφίου (14ος αι.).
Ο νεαρός Χωνιάτης
με λωρωτό καμίσιο
και υποκαμίσιο.

τέλη του 15ου αιώνα περίπου και εξής, εποχή που η δυτική μόδα κυριαρχεί πλέον απόλυτα. Από τον 15ο αιώνα το κρητικό ανδρικό ένδυμα κονταίνει και σταματά πάνω στα γόνατα ή λίγο πιο ψηλά. Είναι κομβωτό ως τη μέση και εφαρμωστό, ίσιο αλλά άνετο από τη μέση και κάτω ή πτυχωτό (πλισσαριστό), έχει εφαρμωστές χειρίδες και κομβωτά μανικία⁴⁸. Οι κατακόρυφες πτυχώσεις που διατρέχουν το ένδυμα από τη λαϊμόκοψη ως τον ποδόγυρο εμφανίζονται μετά τα μέσα του 15ου αιώνα⁴⁹. Τη συγκεκριμένη μόδα, που θεωρείται χαρακτηριστική της Αναγέννησης⁵⁰, ακολουθεί η ενδυμασία του Μουσούρου στην παράσταση του ναού της Αγίας Ειρήνης στον Μαλάθηρο Κισάμου (τέλη 15ου αι.) (εικ. 8). Το ένδυμα του Μουσούρου θα μπορούσε να συσχετιστεί με τη *surcote*, με την οποία έχει κοινά χαρακτηριστικά το κομβωτό άνοιγμα στον κορμό, τον ψηλό όρθιο γιακά και τις γλωσσές στην παρυφή του ποδόγυρου, μόδα που εμφανίζεται στη Δύση από τον 14ο αιώνα⁵¹, ή με τη γαλλική *oupländska* (Houppelandes), ένα επίσης δημοφιλές ένδυμα στην Ευρώπη, χαρακτηριστικό του οποίου ήταν οι πιέτες, που κατέληγαν στον ποδόγυρο σε γλώσσες⁵². Ο Μουσούρος φορεί κόκκινες εφαρμωστές κάλτσες που κάλυπταν κνήμες και μηρούς, στερεώνονταν στη μέση με κορδόνι⁵³, ήταν ραμμένες από ελαστικό ύφασμα, με οπίσθια κατακόρυφη ραφή⁵⁴.

7. Ναός Μιχαήλ Αρχαγγέλου.
Καβαλαριανό Καντάνου
(1327-1328).
Οι οριζωτές
με ενδυμασίες *mi-parti*.

8. Ναός Αγίας Ειρήνης.
Μαλάθηρος Κισάμου
Χανίου (τέλη 15ου αι.).
Ο Μουσούρος με
χαρακτηριστική ενδυμασία
της Αναγέννησης και
κόκκινες εφαρμωστές κάλτσες.

χαήλ Αρχαγγέλου στα Καβαλαριανό Καντάνου⁴⁵ (εικ. 7), οι οποίες καμιά απολύτως σχέση δεν έχουν με βυζαντινά ενδύματα. Πρόκειται για γοτθικές ενδυμασίες, πολύ δημοφιλείς στην Ευρώπη τον 13ο και 14ο αιώνα, τις λεγόμενες *mi-parti* ή *partie coloured*.

Η μόδα *mi-parti* εμφανίζεται το 1300 και επιβιώνει έως τα τέλη του 15ου αιώνα⁴⁶. Ενδύματα *mi-parti* συναντούμε για πρώτη φορά στα Καβαλαριανό, αλλά και τον 15ο αιώνα στο ναό του Μιχαήλ Αρχαγγέλου στα Μέσα Λακκώνια Μεραμβέλλου (1431/32), στην παράσταση του νεκρού Νικολάου Μοχιώτη, καθώς και σε μια παράσταση ανδρικής μορφής στην Αγία Άννα στο Άνισαράκι Καντάνου (1457), όπου το ένδυμα έχει πλατιές οριζόντιες ταινίες σε χρώματα κόκκινο και άσπρο. Η μόδα συνίσταται ουσιαστικά στη γεωμετρική αντιπαράθεση διαφορετικών χρωμάτων.

Διαφορετική είναι η ενδυμασία του Μανουήλ Σκορδίλη, στο ναό του Αγίου Γεωργίου Κομητάρχων Σφακίων (1313/14), η οποία αποτελείται από κόκκινο υποκαμίσιο με κεντημένα μανικία, μαύρο χειριδωτό καββάδι, φοδωρισμένο με πορτοκαλί ύφασμα και με χρυσοκέντητες παρυφές στο μπροστινό άνοιγμα, βυζαντινό ένδυμα που κυριάρχησε τον 12ο και τον 13ο αιώνα στο Βυζάντιο αλλά και στη Δύση⁴⁷. Στην ίδια παράσταση ο ιερομόναχος Γεώργιος Φωρογώργης φορεί ποδήρες χειριδωτό ιμάτιο, σε χρώμα κεραμιδί, μαύρο μανδύα και μαύρα υποδήματα.

Σε αντίθεση με τη γυναίκα φορεσιά, στην οποία η εισβολή της δυτικής μόδας, στα τέλη του 14ου αιώνα, άλλαξε τα σχέδια ραφής, στην ανδρική οι καινοτομίες σημειώνονται νωρίτερα. Η ουσιαστική όμως τομή παρατηρείται από τα

Οι κάλτσες αυτές ήταν επίσης ιδιαίτερα δημοφιλείς, από το 1350 περίπου, μεταξύ των ευγενών της Δύσης. Τη συγκεκριμένη μόδα είχαν υιοθετήσει και οι βενετοί ευγενείς⁵⁵.

Τα καλύμματα κεφαλής, μεταξύ των οποίων κυριαρχούν το γυναικείο *τυμπάνιο* και η ανδρική *κατινίδα* (*beguni*) ακολούθησαν τις εξελίξεις της κυρίας ενδυμασίας. Ιδιαίτερα τα ανδρικά παρουσιάζουν μεγαλύτερη ποικιλία τύπων από τον 15ο αιώνα και εξής, ενώ τα γυναικεία είναι περισσότερο συντηρητικά. Τα περισσότερα δυτικά καλύμματα φοριούνταν στην Κρήτη σχεδόν συγχρόνως με τη Δύση.

Για τα *παπούτζια*⁵⁶ όπως τα ονόμαζαν οι Κρητικοί, που εντάσσονταν στο γενικότερο ταξικό πνεύμα που καθόριζε την ενδυμασία⁵⁷, δεν έχουμε σαφή εικόνα, είτε επειδή ελάχιστα διακρίνονται κάτω από τις ποδρήριες ενδυμασίες είτε επειδή οι κατώτερες ζώνες των παραστάσεων έχουν καταστραφεί. Μπορούμε εντούτοις να συμπεράνουμε ότι επρόκειτο για μαύρα χαμηλά υποδήματα, όμοια με τα *βυζαντινά αλεπττά*⁵⁸. Τα περιφωρίσματα *calcaignetti* (πολύ ψηλά τσόκαρα⁵⁹) δεν συναντώνται σε καμία από τις παραστάσεις. Είναι βέβαιο ωστόσο ότι φορέθηκαν και στον Χάνδακα, τον 17ο αιώνα, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ιωάννη Παπαδόπουλου από τον Χάνδακα, που γράφει πως «όταν οι αρχόντισσες έβγαιναν από το σπίτι τους για να πάνε στην εκκλησία ή σε επίσκεψη σε άλλες πλούσιες κυρίες της πόλης, φορούσαν τσόκαρα ύψους δύο, τουλάχιστον, πάλαι από κάθε πλευρά, εκτός αυτές που τους κρατούσαν την ουρά του φορέματος ή του επενδύτη»⁶⁰.

Σημειώσεις

1. A.P. Kazhdan - A. Wharton Epstein, *Αλλαγές στο βυζαντινό περικεφαλαίο κατά τον 11ο και 12ο αιώνα*, Αθήνα 1997, σ. 235-261.
2. H. Mihasscu, «La Terminologie d'origine latine des vêtements dans la littérature byzantine», *Byzantion. Αφιέρωμα στον Ανδρέα Στρατο*, τ. 2, Αθήνα 1986, σ. 596.
3. P. Molmenti, *La storia di Venezia nella vita privata*, τ. 1, Venezia 1910, σ. 268.
4. M. Van Berchem - E. Clouzot, *Mosaïques chrétiennes du VIème au Xème s.*, Roma 1965, n° 47.
5. Kazhdan - Epstein, *ο.π.*, σ. 259-261.
6. Molmenti, *ο.π.*, τ. 2, σ. 286, 290, 418.
7. Φ. Κουκούλες, «Κρητική λαογραφία», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών* 3 (1940), σ. 270.
8. H. Noiret, *Documents inédits*, Paris 1892, σ. 61.
9. A. Laiou, «Un notaire Venitien à Constantinople: Antonio Bresciano et le commerce international en 1350», στο *Les Italiens à Byzance*, Paris 1987, σ. 79, 84.
10. C. Rochford-Scott, *Παραγγιές στην Κρήτη*, Ένα άγνωστο οδοπορικό του 1834, Ρέθυμνο 1995, σ. 116.
11. V. Simonelli, *Κρήτη 1893. Παραγγιές αναμνήσεις*, επιμ. Γ.Π. Εγκάρδιος, Ρέθυμνο 1996, σ. 177.
12. K. Μυλοποταμιτάκη, «Η βυζαντινή γυναικεία φορεσιά στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Κρητική Εστία*, περ. Δ', 1 (1987), σ. 112.
13. V. Κουκούλες, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. Β 2, Αθήνα 1948, σ. 35.
14. Στο ίδιο, σ. 113.
15. Μυλοποταμιτάκη, *ο.π.*, σ. 112.
16. Στο ίδιο, σ. 113-114.
17. Στο ίδιο, σ. 114-116.
18. Στο ίδιο, σ. 115-116. M.G. Houston, *Ancient Greek, Roman and Byzantine Costume and Decoration*, London 1977, σ. 98.
19. A. & J. Stylianou, *The Painted Churches of Cyprus*, London 1985, σ. 139, εκ. 71.
20. Α. Σαββίδης, «Η Ρόδος και η δυναστεία των Γαββαλάδων την περίοδο 1204-1290 μ.χ.», *Δελτίον Ιστορικής Εθνολογικής Εταιρείας* 24 (1981), σ. 232, σμ. 8.

21. Στο ίδιο, σ. 117. Ε. Φραγκάκη, *Η λαϊκή τέχνη της Κρήτης*, Γυναικεία φορεσιά, Αθήνα 1960, σ. 16.
22. Μυλοποταμιτάκη, *ο.π.*, σ. 117.
23. C.D. Calthrop, *English Costume; From William I to George IV 1066-1830*, London 1937, σ. 134-135.
24. Στο ίδιο, σ. 134.
25. Στο ίδιο, σ. 134-135.
26. W. Bakker - A. Van Gemert, *Μονάδες Βαρούχας*, Ρέθυμνο 1987, σ. 763, 813, 818, 832, με την έγκριση του επενδύτη.
27. Γ. Χορτιάτης, *Καζιζάμιας*, κρητική έκδοση Α. Παλιτής, Ηράκλειο Κρήτης 1984, σ. 99, 10 (σε 353).
28. Στο ίδιο, σ. 18, 24, στ. 127, 148.
29. M. Salmi, *La miniatura italiana*, Venezia x.c., τίν. 13, 29.
30. H.H. Hansen, *Histoire du costume*, Paris 1956, σ. 126.
31. A. Martindale, *Simone Martini*, Oxford 1988, πίν. 8.
32. Hansen, *ο.π.*, σ. 125. Α. Βουνιώκη, *Ιστορία της Μόδας*, Το κοστούμι από την Αίγυπτο μέχρι σήμερα, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 66.
33. B. Payne - G. Winakor - J. Farrell-Beck, *Ενδυματολογία. Ιστορία της ενδυμασίας*, Αθήνα 2000, σ. 315, εκ. 11-30.
34. Ε. Πάντος, *Το κοστούμι. Μεσοποταμία, Αίγυπτος, Ελλάδα, Ρώμη, Βυζάντιο, Δυτική Ευρώπη*, Αθήνα 1978, σ. 86.
35. Payne - Winakor - Farrell-Beck, *ο.π.*, σ. 311, 315.
36. Φ. Κουκούλες, *Θεσσαλονίκης Ευσταθίου τα Λαογραφικά*, Αθήνα 1950, σ. 105.
37. Μυλοποταμιτάκη, *ο.π.*, σ. 113.
38. Κουκούλες, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. Β 2, σ. 23-24, 25-26, 29, 41.
39. Στο ίδιο, σ. 40-41.
40. Α. Χριστοφίλου, «Ζητήματα πλάκ εκ του επαρχικού βιβλίου», *Ελληνικά* 11 (1939), σ. 131-132.
41. Πάντος, *ο.π.*, σ. 55.
42. A. Grabar - M. Manousakas, *L'illustration du manuscrit de Byzance de la bibliothèque nationale de Madrid*, Venise 1979, σ. 42, αρ. 108, εκ. 41. Παρόμοιο κυρίως καμπίο φορέει ο χαλκίστης της Βαγδάτης Al Mamun στην παράσταση του χειρογράφου του Σουλτάνη (Εθνική Βιβλιοθήκη Μαρτίτη), στην οποία απεικονίζεται με τον Ιωάννη Γουαρματίκα, απεσταλμένο του αυτοκράτορα Θεοφίλου.
43. Κουκούλες, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. Β 2, σ. 41.
44. Στο ίδιο, τ. ΣΤ, Αθήνα 1965, σ. 280.
45. Ε. Φραγκάκη, *Η λαϊκή τέχνη της Κρήτης. Ανδρική φορεσιά*, Αθήνα 1960, σ. 92-93.
46. J. Ruymer, *Le costume*, 2. Renaissance - Louis XII, Paris 1930, σ. 42, εκ. 97. H. His Brooks, *English Costume of the Later Middle Ages; The 14th and 15th cent.*, London, 1935, σ. 48, αντιθετα, θεωρεί ότι η μόδα mi-parti ή parti coloured εμφανίστηκε τον 12ο αιώνα και διήρκεσε μέχρι τα τέλη του 16ου αιώνα.
47. N.P. Kondakov, «Les costumes orientaux à la cour byzantine», *Byzantion* 1 (1924), σ. 48.
48. Salmi, *ο.π.*, εκ. 98. J. Laver, *Costume*, London 1963, σ. 65.
49. Hansen, *ο.π.*, σ. 126.
50. Στο ίδιο, σ. 125, εκ. 233, 237.
51. Ruppert, *ο.π.*, σ. 42.
52. Payne - Winakor - Farrell-Beck, *ο.π.*, σ. 232, εκ. 9-9.
53. Molmenti, *ο.π.*, τ. 1, σ. 271.
54. Laver, *ο.π.*, σ. 35.
55. Molmenti, *ο.π.*, σ. 271.
56. G. Wagner, *Carmina Medii Aevi*, Lipsiae 1874, σ. 97, στ. 507.
57. Στο ίδιο, σ. 402-403.
58. Στο ίδιο, σ. 402. Αξίζει να αναμνησθεί επειδή τα έφοραν.
59. Molmenti, *ο.π.*, τ. 2, σ. 390.
60. N. Παναγιωτάκης, «Ο αναμνησμός ενός Κρητικού πρόσφυγα από τον Χάνδακα του πρώτου μιστού του 17ου αιώνα», στο *Ο Μήτορ της Αράχνης*, Ηράκλειο 2000, σ. 86.

Creten Attire During the Venetian Rule (1211-1669)

Aikaterini K. Mylopotamitaki

During the thirteenth century, the first century of the Venetian rule on Crete, the attire of the islanders remained attached to the Byzantine dressing models. However, starting from the fourteenth century on, first the male and later the female costumes are influenced by the dressing styles of the West, that will fully affect the local attire by the early fifteenth century. Nevertheless, it seems that even in the second half of the fifteenth century some Cretan women continue to wear as a formal clothing the Byzantine dress.